

प्रकरण इसा

व्याख्यान शिक्षकीक

अभ्यासांचे सिंहावलोकन --

या प्रकरणामध्ये, अनेक अभ्यासकांनी अनेक कारणाच्यामुळे शिदाणा पासून वंचित राहिलेल्या मुलांच्याविषयी संशोधनात्मक माहितीच्या आणि पाहणीच्या आधारावर लेख प्रसिध्द केले आहेत, त्यांचा आढावा संदिप्तपणे सलील प्रकारे न्द करता येईल.

१) जागतिक आणि आशियायी पातळीवरील अभ्यास --

मुले शिदाणापासून वंचित राहणा-या परिस्थितीचा अनेक अभ्यासकांनी जागतिक आणि आशियायी पातळीवर अभ्यास आणि संशोधन करून काही ग्रंथ आणि लेख प्रसिध्द केले आहेत त्यांचा संदिप्तपणे पुढील प्रमाणे आढावा घेता येईल.

William C. Morse G. Max Wingo यांनी 'Adolescents'

या प्रकरणामध्ये अमेरिकेतील मुलांची शाळेतील गळती या संबंधी त्यांनी अनेक कारणे न्दिर्शनास आणली आहेत. पविष्यातील आणि एकमेकावरील अविश्वास, पालकांच्याकडून मुलांच्या शिदाणासाठी मदतीचा अभाव, मुलांच्या शिदाणासाठी समाजातील लोकांच्याकडून प्रोत्साहनचा अभाव, पध्दतशीर शैक्षणिक बैठक, खालाखेला आर्थिक वर्ग, समाजशास्त्रीय, आर्थिक, वैधकिय आणि मानसशास्त्रीय हत्यादी अनेक कारणांमुळे मुले शाळेतून गळतात व शिदाणापासून वंचित राहतात असे स्पष्ट केले आहे.^१

चित्रा नार्किक यांनी 'आशियाई देशामध्ये प्राथमिक शिदाणाचे सार्वत्रिकरण : एक संकलित रुपरेणा' या लेखामध्ये आशिया खंडातील सर्वत्र

1. William C. Morse G. Max Wingo : 'Adolescents,'
Psychology and Teaching, (Third Edition), Copyright
1968, (1970 In India), pp. 157-159.

देशामध्ये ग्रामीण भागात आणि आदिवासी भागात शिदाणाविषयीची अनास्था आढळते असे नमूद केले आहे. शालेय शिदाणाचा जीवनमानसुधारणासाठी निरूपयोग, शालेय शिदाणाचा दैनंदिन जीवनाशी संदर्भ न जुळणे, अध्यापन साहित्य नसणे, गरीबी, नीरस अध्यापनमध्दती, शिदाकांची अनास्था, मागासग्रामीण आणि विरळ वस्तीच्या अडचणीच्या प्रदेशात शालेय शिदाण देण्याची व्यवस्था नसणे, आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती, शाळेत नियमित जाण्यासाठी गृहपरिस्थिती नसणे, मुलांचे अधिक व्य, निरदार स्त्रियांचे प्रमाण अधिक, दारिद्र्य, सामाजिक रुढी, गरीब मुलांना आणि मुलींना घरातील कामे आणि अर्थार्जनाचे घराबाहेरील काम करावे लागणे अशा अनेक कारणांच्यामुळे सार्वत्रिक प्राथमिक शिदाणाचा लाभ मुलांना घेता येत नाही.^२ मो.ह.पिंपळरे यांनी पापुआ न्यू गिनीमधील सार्वत्रिक शिदाण 'या लेखामध्ये एका अभ्यासात गळतीची अनेक कारणे निदर्शनास आणली आहेत, शाळेत गोडी न लागणे, शिदाकांची अनास्था, शाळेला फार दूरवर चालत जावे लागणे, पालकांची अनास्था, शाळेसाठी चालत जाणे कठीण असणे, शासनाच्या धोरणांमुळे जे शिदाण फुकट मिळते त्याची किंमत मुलांच्या पालकांना न वाटणे, मुलगा पुढे शिकणार नाही आणि पैसा मिळविणार नाही अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शाळेला जात नाहीत.^३ सुमन करंदीकर यांनी 'विहस्तनाम मधील प्राथमिक शिदाण 'या लेखामध्ये सार्वत्रिक प्राथमिक शिदाण मोफत असूनही तेथील मुले शिदाण घेऊ शकलेली नाहीत त्याची कारणे म्हणजे पालकांना मुलांच्या शिदाणाचे महत्त्व न पटणे, नैसर्गिक संकटे वा इतर आपत्ती यामुळे आर्थिकदृष्ट्या

-
- २ नाईक, चित्रा - 'आशियाई देशामध्ये प्राथमिक शिदाणाचे सार्वत्रिकरण' - एक संकलित रूपरेखा; शिदाण आणि समाज, वर्ष ७, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर १९८४, पृ. २४३.
- ३ पिंपळरे, मो.ह. - 'पापुआ न्यू गिनी मधील सार्वत्रिक प्राथमिक शिदाण' शिदाण आणि समाज, वर्ष ७, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर, १९८४, पृ. ३०३ ते ३०८.

जुक्सान सोसून मुले शाळेला येण्यास नाबुश असणे, अल्पसंख्य गटातील मागास सक्ती, पावसाळ्यातील विस्कळीत वहातूक व्यवस्था, काही ठिकाणचे लोक-वस्त्यांचे अस्थिर जीवन, डोंगरी प्रदेशातील मुलांना विहस्तनामीत भाषा बोलता न येणे, आर्थिक परिस्थिती अशी अनेक कारणे होत की ज्यामुळे मुलांना प्राथमिक शिक्षण घेता आले नाही.^४

सुरेश काकडे यांनी 'नेपाल मधील सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण' या लेखामध्ये 'नेपाळ-मध्ये सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचा अपेक्षित स्वरूप प्रसार झाला नाही त्याची कारणे सांगितली आहेत. सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचा निश्चित कालावधी ठरलेला नाही, एकतृतियांश पर्वतमय प्रदेशात दळणवळणाची साधने नसणे, अडवणीच्या प्रदेशात लहान मुलांना दूरवरच्या शाळेत चालित जाणे शक्य नसणे, पालकांना मुलांच्या शिक्षणाची जाणीव नसणे, पालकांना मुलांच्या जन्म तारखेचा दाखला ठारुंक नसणे, मुलांचे वय मोठे होणे, भारतीय मुलींप्रमाणे तेथील मुलींना घरी कामे सांगणे व त्यांच्या शिक्षणाची किंमत वाटत नसणे, शाळेत साधन सामुग्री अपुरी असणे, शाळेत इमारतीची गैर सोय, शाळेत वातावरणाचा अभाव, सर्वत्र नेपाली भाषा हेच माध्यम असणे अशा अनेक कारणांच्यामुळे तेथील मुले शिक्षणापासून वंचित राहिली आहेत.^५

४ करंदीकर, सुमन - 'विहस्तनाम मधील सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण' -
शिक्षण आणि समाज, वर्ष ७, अंक ४,
जुलै-सप्टेंबर, १९८४, पृ. २६९ ते २७४

५ काकडे, सुरेश - 'नेपाळ मधील सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण' -
शिक्षण आणि समाज, वर्ष ७, अंक ४,
जुलै-सप्टेंबर १९८४, पृ. २७५ ते २७८.

२) भारतीय पातळीवरील अभ्यास --

भारतात अनेक अभ्यासकांनी शिदाणापासून वंचित राहिलेल्या मुलांच्या विषयी वेगवेगळे लेख आणि पुस्तकांच्या रुपाने माहिती प्रसिध्द केली आहे, त्यांचा सारांशाने पुढील प्रमाणे मागोवा घेता येईल.

T.K. Moulik यांनी " Psychology of poverty in India :

A Survey of Research in Psychology " या पहाणीमध्ये मुलांच्या शाळेतील गळतीची कारणे शोधून काढली आहेत. मुलांना घरातून आणि शाळेतून सहकार्याचा अभाव, कौटुंबिक गरीबीची परिस्थिती, अनुसूचित जातीच्या मुलांच्या कुटुंबाचे दारिद्र्य आणि माणा अशी अनेक कारणे पाहणीत आढळली. जी.ए. पान्से यांनी वर्गीकृत जमातीचे शिदाण, या लेखामध्ये नलिनीकर यांनी तलासरी तहसिल येथील ० ते १४ व्योगटातील २,३५२ मुलांच्या केलेल्या पाहणीत आढळून आलेली कारणे नमूद केली आहेत. कुटुंबाच्या कमाईकरिता मुलांचा उपयोग, प्रौढ व्यक्ती करत असलेल्या कामात शिदाणाचा निरुपयोग, अशा कारणामुळे मुले शिदाण घेण्यापासून अलिप्त रहात असल्याचे आढळून आले.^७ चित्रा नाईक यांनी 'ग्रामीण जीवन आणि शिदाण' या टिपणामध्ये कलकत्याच्या इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेन्ट मधील श्री परमेश आचार्य यांच्या पश्चिम बंगालमधील रतुआ, बासपेरा, पिपुली आणि दरियाबंध या चार खेड्यांच्या पाहणीमध्ये आर्थिक स्थिती, जन्माधिष्ठित जाती व्यवस्था आणि शैक्षणिक प्रगती यांचा वित्तीय धनिष्ठ संबंध असतो हे निदर्शनास आणले आहे. या चार खेड्यातील रहिवाश्यांचे आर्थिक परिस्थितीनुसार जोतेदारांचा वर्ग, सुखवस्तू शेतकऱ्यांचा वर्ग, मध्यम शेतकरी, गरीब शेतकरी आणि भूमिहीन किंवा शेतमजूर वर्ग असे चार वर्ग पडतात.

६ Moulik, T.K. : Psychology of Poverty in India,

'A Survey of Research in Psychology, 1971-1976, Part-2, pp. 663, 669, 670.

७ पान्से, जी.ए. - 'वर्गीकृत जमातीचे शिदाण', शिदाण आणि

समाज, वर्ष ३, अंक २, जानेवारी- मार्च, १९८०, पृ. ११० ते १११.

या पैकी मध्यम शेतकरी-वर्ग त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे त्यांच्या मुलांना शिकवण्याचा विचार सोडून देतात. अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या लोकांचा धरणा अधिक असलेल्या गरीब शेतकरी आणि भूमिहीन शेतकरी किंवा शेतमजूर-वर्गातील पालकांना रोजगारासाठी गावाबाहेर जावे लागत नसल्याने त्यांना त्यांच्या मुलांच्या शिदाणाची गरज जाणवत नाही. आणि गरीब शेतकरी, भूमिहीन शेतकरी किंवा शेतमजूरांच्या मुलांनी शिदाण घेणे जोतेबारांना आणि सुखवस्तू शेतकरी-यांना आवडणार नाही या भीतीपोटी ते त्यांच्या मुलांना शिकवत नाहीत.^८ वि.वि. चिपळूणकर यांनी भारतीय स्त्रिया या लेखामध्ये अद्यापही भारतीय स्त्रिया बहुसंख्येने शिदाणापासून अलिप्त राहिल्याची कारणे सांगितली आहेत. मुलींना शाळेत दाखल करण्याबाबत दाखविण्यात येत असलेली पालकांची उदासीनता आणि गरीब थरातील व अनुसूचित जाती - जमातीतील स्त्रियांपासून दूर राहिलेले प्रौढ शिदाण या कारणामुळे स्त्रिया अधिक प्रमाणात शिदाणापासून वंचित राहिल्याचे नमूद केले आहे.^९ M. Pushpa यांनी

• Factors of Social Deprivation affecting the Primary School Children " या लेखामध्ये वेगवेगळ्या अभ्यासकांच्या अभ्यासातून शिदाणिकदृष्ट्या वंचित राहिलेल्या मुलांची कारणे स्पष्ट केली आहेत. शाळेतील मुलांच्या जडणाघडणीतील अभाव, धर्म, जात, प्रांत, सामाजिक पर्यावरण, बदलती निवास व्यवस्था, अयोग्य घरचे वातावरण, आर्थिक आणि कमीतकमी गरजापूर्तीचा अभाव - (अन्न, वस्त्र व कौटुंबिक वातावरण) योग्य पालकत्वाचा अभाव, योग्य शिदाणिक वातावरणाचा अभाव, पालकांच्याकडून प्रोत्साहनचा अभाव, अयोग्य शारीरिक परिस्थिती, पालकांची निरदारता, आई-वडिलांची वागणूक, अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शिदाणापासून वंचित राहिल्याचे स्पष्ट केले आहे.^{१०}

-
८. नाईक, चित्रा - ' ग्रामीण जीवन आणि शिदाण (टिपणो),
शिदाण आणि समाज, वर्ष ३, अंक ३,
एप्रिल-जून, १९८०, पृ. १७१ ते १७३.
९. चिपळूणकर, वि.वि. - भारतीय स्त्रिया : शिदाण आणि समाज,
वर्ष ३, अंक ३, जुलै-सप्टेंबर, १९८०, पृ. २०२ ते २१०.
१०. Pushpa, M. " Factors of Social Deprivation Affecting the Primary School Children", Indian Educational Review; Vol. XVI, No. 2, April, 1981, pp. 1.

ज.पा.नाईक यांनी भारतीय प्राथमिक शिक्षणाची समस्या, या लेखामध्ये शाब्द न जाणारी, शाब्द लक्कर सोडणारी अगर काढून टाकलेल्या मुलांची कारणे दिली आहेत. गरीबी, दारिद्र्य-रेणखालील जीवनमान, आणि मुलांचा रोजगारासाठी उपयोग करणे इत्यादी कारणांमुळे मुलांना शिक्षण घेणे शक्य होत नाही.११ Nandu Ram यांनी "The Limited Education" या लेखामध्ये अनुसूचित जाती जमातीची मुले शिक्षणापासून वंचित राहण्यामागची कारणे शोधली आहेत. अनुसूचित जाती - जमातीच्या कुटुंबांची सामाजिक - आर्थिक गरीबी, कुटुंबामध्ये शैक्षणिक परंपरेचा अभाव, पालकांना त्यांच्या मुलांच्या चांगल्या शिक्षणाची अनास्था, नवीन शैक्षणिक विचार, शैक्षणिक संस्थेची जुळून न येण्याची प्रवृत्ती, शैक्षणिक संस्थातील योग्य वातावरणाचा अभाव इत्यादी कारणांच्यामुळे अनुसूचित जाती जमातीची मुले शिक्षण घेऊ शकत नाहीत.१२

Girishwar Misra यांनी " Deprivation of Development : A Review of Indian Studies" या लेखामध्ये वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी शैक्षणिकदृष्ट्या वंचित राहिलेल्या मुलांच्या अभ्यासातून शोधलेली कारणे स्पष्ट केली आहेत. अयोग्य सामाजिक-शारीरिक पर्यावरण, भोक्तालची परिस्थिती, भौगोलिक पर्यावरण, सामाजिक वर्ग, कुटुंबाचे कमी उत्पन्न, वडिलांची निरक्षरता, निवासाची अयोग्य जागा, जातीचा दर्जा, घरातील अयोग्य वातावरण, लालाकेली आर्थिक स्थिती, आवश्यक मुलभूत गरजांचा अभाव, सार्वत्रिक सांस्कृतिक गोष्टींचा अभाव इत्यादी कारणांच्यामुळे मुले शिक्षणापासून वंचित राहतात.१३

११ नाईक, ज.पा.- भारतीय मारतातील प्राथमिक शिक्षणाची समस्या ' शिक्षण आणि समाज, वर्ष ४, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर, १९८१, पृ. २०८ ते २०९.

१२ Ram, Nandu : "The Limited Education " : Seminar, 268, Reservations a Symposium on the ramifications of a policy,

December, 1981, pp. 20.
13. Misra, Girishwar : "Deprivation & Development: A Review of Indian Studies": Indian Educational Review: Vol. XVIII, No. 1, January, 1983, pp. 12.

Arun Kumar Sharma यांनी " Educational Goals & Dropout

Factors in a Rural Population " या लेखामध्ये शाबेतील मुलांची गळती आणि शिदाणापासून वंचित राहण्यामागील कारणे स्पष्ट केली आहेत. पालकांची गरीबी, पालकांना त्यांच्या मुलांच्या शिदाणाची जाणीव नसणे, समूहातील लोकांच्या सहाय्याचा अभाव, शिदाकांच्याविषयी अनास्था, मुलांच्या शिदाणातून पालकांना तात्काळ सामाजिक आर्थिक फायदे मिळण्याची शक्यता वाटत नसणे, नोकरीच्या दृष्टीकोणातून शिदाणाकडे पहाणे, मजूर आणि गरीब शेतकरी मुलांच्या शिदाणावर खर्च करण्यास नाखुश असणे, पालकांचे अज्ञान, परंपरावादी आणि देववादी दृष्टिचे पालक, खेड्यात शाबेची सोय नसणे, लहान मुलांना शाबेसाठी दूरवर चालत जावे लागणे, शाबेची इमारत, बैठक व्यवस्था, पिण्याचे पाणी, ग्रंथालय सुविधांचा अभाव असणे, शिदाकांना अर्धवेळ शेत, जोडवंधा आणि अर्धवेळ शिकविण्याचे काम करावे लागणे, ग्रामीण पर्यावरण, सामाजिक सांस्कृतिक परिस्थिती, मुलांना शेत व घर कामासाठी घरी ठेवून घेणे, मुलांच्या शिदाणाकडे लग्न आणि घरकाम यादृष्टीने पाहिले जाणे अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शिदाण घेण्यापासून अलिप्त राहतात. १४

वी.जी.अहिरे यांनी सक्तीचे प्राथमिक शिदाण एक समस्या, या लेखामध्ये मुलांच्या शिदाणिक समस्या स्पष्ट केल्या आहेत. आर्थिक मागासलेपणा, पालकांचे दारिद्र्य, मुलांचा शेत आणि मोलमजूरीसाठी उपयोग करून घेणे, पालकांना त्यांच्या मुलांच्या शिदाणाचे महत्त्व न पटणे, शिदाण घेणे खर्च वाटणे, शेतात राहणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मुलांना शाबेसाठी दूरवर चालावे लागणे, मुलांचे अपंगत्व, मुलांची मंदबुद्धि, मुलांच्या शिदाणाविषयीचा पालकांचा उदासिनदृष्टिकोण, स्त्रियांची निरदारता अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शिदाण घेऊ शकत

१४ Sharma, Arun Kumar : "Educational Goals and Drop-out Factors in a Rural Population", Indian Educational Review, Vol. XVIII

नसत्याचे स्पष्ट केले आहे.^{१५} Aggarwal यांनी " Some Aspects of Educational Development Among the Scheduled Caste Population in India " यामध्ये अनुसूचित जातीच्या लोकांची सामाजिक - आर्थिक गरीबीची परिस्थिती, ऐतिहासिक कारणे, कमी दर्जाचे शिदाण, पालकांची सुमिहीनता, मजूरी आणि शेतमजूरीसाठी मुलांचा उपयोग अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शिदाण घेऊ शकत नाहीत असे स्पष्ट केले आहे.^{१६} Sarojini, Bisaria यांनी " Womens' Studies - Perspective for Research Planning " मध्ये माणा, विभिन्न जाती, धर्म आणि जाती समूहाच्या लोकांना दारिद्र्यामध्ये राहावे लागल्यामुळे त्यांना शिदाणाचा लाभ घेता आला नाही त्यामुळे ते शिदाणापासून वंचित राहिले.^{१७}

अश्विनी केशरवानी यांनी ' आपले बच्चे के स्कूल नही जाने के पीछे कहीं आपही तो नही ? ' या लेखामध्ये मुले शाळेला न जाण्याबद्दलची कारणे विशद केली आहेत. पालकांची मुलांच्या शिदाणाबद्दलची उदासिनता, मुलांचे अतिलाड, मुलांची अस्वस्थता, आवश्यक वस्तुंचा अभाव, वाईट संगतीचा परिणाम, शिदाकांची भिती, वाईट गोष्टींचा स्विकार, शिदाणाची आवड नसणे, मुले शाळेला केवळ जातात की नाही याकडे पालकांचे दुर्लक्ष, काही माता मुलांना केवळ जेवण करून देत नाहीत, शाळेच्या पोषाखाची अस्वच्छता, मुलगा शाळेला न जाण्याविषयी आई-वडिलांची अप्रत्यक्षपणे मान्यता, पालकांना मुलांच्या शिदाणाविषयी जाणीव नसणे अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शाळेला जाणे टाळाटाळ करतात व शिदाणापासून वंचित राहतात.^{१८} प्रा.बी.जी.अहिरे यांनी ' लोकसंख्या शिदाण

१५ अहिरे, बी.जी.- ' सक्तीचे प्राथमिक शिदाण एक समस्या ' , शिदाण आणि समाज, वर्ष १०, अंक २, जानेवारी-मार्च १९८७, पृ. १६५.

16. Aggarwal, Yash: 'Some Aspects of Educational Development Among the Scheduled Caste, Population In India'; Journal of Educational Planning and Administration, Vol. I, No. 2, April, 1987, pp. 137.

17. Bisaria, Sarojini: "Womens' Studies-Perspective for Research Planning"; Journal of Edu. Planning & Admini. Vol. I, No. 2, April, 1987, pp. 166, 167.

केशरवानी,
१८ अश्विनी - ' आपले बच्चे के स्कूल नही जाने के पीछे कहीं आपही तो नही ? ' धर्मसुग, २० डिसेंबर, १९८७, पृ. ५१.

आणि ग्रामीण विकास' या लेखामध्ये भारतातील ग्रामीण भागातील मुलांना त्यांच्या पालकांना शोतीच्या कामामध्ये मदत करावी लागत असल्यामुळे मुले शिदाण घेण्यापासून अलिप्त राहतात असे म्हटले आहे ^{१९}. उणा राई यानी Rajasthan's Unique Education " या संबंधी द टाइम्स ऑफ इंडिया, बॉम्बे या वृत्त पत्रामध्ये राजस्थानातील मुलांच्या शैक्षणिक वंचिततेचा संबंध ' मुलांना गुरे चारण्यासाठी न्यावे' लागतात आणि घरी मातांना मदत करावी लागते या कारणाशी जोडला आहे. ^{२०}

३) महाराष्ट्र पातळीवरील अभ्यास --

अनेक अभ्यासकांनी महाराष्ट्रातील मुले शिदाणापासून वंचित राहून असलेल्या कारणांचा शोध घेऊन लेख आणि पुस्तकांद्वारे माहिती प्रसिध्द केली आहे. त्याचा संक्षिप्तपणे पुढील प्रमाणे मागोवा घेता येईल.--

दादा शिंदे आणि साधना शिंदे यांनी ' झोपडपट्टीतील प्राथमिक शिदाण : एक पाहणी ', या लेखामध्ये पुणे येथील झोपडपट्टी परिसरातील काही शाळांची पाहणी करून त्यांच्या अभ्यासात त्यांनी मुलांची शाळेतील गैर-हजेरी आणि गळतीची कारणे निदर्शनास आणली आहेत. झोपडपट्टीतील वारिद्र्य, वाईट मुलांची संगत, लहान मावडांना सांभाळण्याची जबाबदारी मोठ्या मुलावर येणे, आई वडिलांना त्यांच्या कामाच्या व्यापातून मुले शाळेला जातात की नाही याकडे लक्ष देता न येणे, दुष्काळी परिस्थितीमुळे खेडे सोडावे लागणे, मुलाला कुटुंबातील आजारी व्यक्तीची शुश्रूषा करावी लागणे, मूल स्वतः आजारी पडणे आणि कुटुंबातील कमवत्या पुरुषाचा अकाली मृत्यु ओढावणे अशा अनेक

१९ अहिरे, बी.जी. - लोकसंख्या शिदाण आणि ग्रामीण विकास, लोकराज्य, १६ जून, १९८८, पृ.१४.

२० राई, उणा - "Rajasthan's Unique Education"; द टाइम्स ऑफ इंडिया, बॉम्बे, ता.९-१-१९८९, पृ.४.

कारणांच्यामुळे मुले शाळेत गैर-हजर राहातात आणि शिदाणापासून वंचित राहातात असे स्पष्ट केले आहे^{२१}. कमल चौधरी यांनी 'विचार संकलन, मराठवाड्यातील मुलींच्या शिदाणाविषयक समस्या', या लेखामध्ये मराठवाड्यातील स्त्रीशिदाणाच्या अप्रगतीची कारणे दिली आहेत. जुन्या रुढींचा पगडा समाजात पकड ठेवून असल्याने पालक मुलींना शिदाणाची संधी देत नाहीत, ग्रामीण मागात मुलींच्या शाळेची फार मोठी उणीव असणे, शालेय मातांची उणीव, मुलींना कुटुंबात विविध प्रकारची कामे करावी लागणे, पालकांचे आर्थिक दारिद्र्य, शालेय^{वस्तु}पुरवठा न करता येणे, कुटुंबातील लहान माकडांना सांभाळणे, शाळेचे आंतर दूर असणे, अशा विविध कारणांच्यामुळे बहुसंख्य मुली शिदाणापासून वंचित राहिल्या आहेत.^{२२}

चित्रा नाईक यांनी 'वंचित गटामधील स्त्रियांचे शिदाण', या लेखामध्ये इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन या संशोधन संस्थेने सार्वत्रिक प्राथमिक शिदाणासाठी हाती घेतलेल्या कृती संशोधन प्रकल्पातून एक उदाहरण घेऊन अनौपचारिक शिदाणाच्या संघाकाळच्या वर्गीना येणा-या मुला-मुलींना अनेक कारणांच्यामुळे शिदाण घेता आलेले नव्हते त्याची कारणे स्पष्ट केली आहेत, ती अशी -- घरच्या वा बाहेरच्या कामासाठी मुलींना घरी ठेवून घेणे, आई-वडिलांची निरक्षरता, घरकाम करावे लागणे, कोंबड्या पाळणे, गुरे सांभाळणे, लाकुडफाटा गोळा करणे, गवत आणणे, मजूरीला जावे लागणे, लहान माकडांना सांभाळणे, स्वयंपाक करणे, कपडे धुणे, घर साफ करणे, समक्यस्क मुला मुलींच्या बरोबर खेळणे इत्यादी होत. पण ज्या ठिकाणी अनौपचारिक शिदाण देणा-या शाळांची

२१ शिंदे, दादा आणि शिंदे, साधना - झोपडपट्टीतील प्राथमिक शिदाण - एक पाहणी : शिदाण आणि समाज, वर्ष १, अंक १, ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९७७, पृ. ३१ ते ३८.

२२ चौधरी, कमल - विचार संकलन, मराठवाड्यातील मुलींच्या शिदाण विषयक समस्या : शिदाण आणि समाज, वर्ष ३, अंक १, ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९७९, पृ. ३७ ते ४४.

सोय नाही, त्या ठिकाणच्या मुला मुलींना शिदाणापासून वंचित रहावे लागते.^{२३} ज.पा.नाईक यांनी 'ग्रामीण परिवर्तनामधील शिदाणाची भूमिका', या लेखामध्ये ग्रामीण भागातील मुलींना त्यांच्या घरच्या गरीबीमुळे घरी किंवा घराबाहेर काम करावे लागत असल्यामुळे पूर्ण-वेळच्या शाळेत जाणे त्यांना जमत नाही, असे म्हटले आहे.^{२४} शशिकला सु.देशपांडे यांनी झोपडपट्टीतील शैक्षणिक वंचितता या संशोधन अहवालामध्ये मुलांच्या शैक्षणिक वंचिततेची कारणे निदर्शनास आणली आहेत. झोपडपट्टीतील लोकांची गरीबी, कनिष्ठ वर्ग, अन्न वस्त्र आणि निवाऱ्याची अयोग्यता, खालाळलेले आरोग्य, शेजारील योग्य वातावरणाचा अभाव, मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीला चालना न मिळणे, पालकांचे अज्ञान, पालकांच्या आर्थिक गरीबीमुळे त्यांना मुलांच्या मागण्या पुरवता येत नाहीत, शेजार-माजारी आरोग्य दायक नसणे, आर्थिक सामाजिक वंचितता अशा अनेक कारणांच्यामुळे झोपडपट्टीतील मुले शिदाणापासून वंचित रहातात.^{२५} वसंत पुरोहित यांनी 'स्थगिती व गळती एक प्रकट किंवा' या प्रबंधामध्ये मुलांची स्थगिती आणि शाळेतील मुलांच्या गळतीची कारणे निदर्शनास आणली आहेत. मुलांच्या कुटुंबाची गरीबी, मुलांचा रोजगारासाठी उपयोग करणे, व्यावसायिक शिदाणाचा अभाव, सध्याच्या शिदाणाचा व्यवहारिक जीवनात निरुपयोग असणे, शिदाणासंबंधी योग्य ती माहिती उपलब्ध नसणे, अशा अनेक कारणांच्यामुळे

२३ नाईक, चित्रा - 'वंचित गटांमधील स्त्रियांचे शिदाण', शिदाण आणि समाज, वर्ष ४, अंक १, ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९८०, पृ. ५.

२४ नाईक, ज.पा. - 'ग्रामीण परिवर्तनातील शिदाणाची भूमिका', शिदाण आणि समाज, वर्ष ५, अंक १-२, ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९८१, जानेवारी - मार्च १९८२, पृ. ७४ ते ७७.

२५ देशपांडे, शशिकला सु. - 'झोपडपट्टीतील शैक्षणिक वंचितता' (संशोधन अहवाल), शिदाण आणि समाज, वर्ष ६, अंक ३, एप्रिल-जून १९८३, पृ. २१२.

शाळेला जात नाहीत आणि शाळेतून गळतात व शिदाणापासून वंचित राहतात.^{२६} श्री.ब.गोगटे यांनी मराठवाड्यातील प्राथमिक शिदाणाचा अभ्यास, या लेखामध्ये मुलांची शाळेतील गळती आणि नापासाची कारणे स्पष्ट केली आहेत. एक शिदाकी शाळा असणे, समाजातील विविध घटकांना कोणतीही प्रेरणा नसणे, शिदाणामध्ये योग्य शिदाणाचा अभाव, प्रचार, साधनांचा अभाव, शिदाण हे समाजातल्या विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित असणे, शासनाच्या अधिका-यांना कामामध्ये उत्साह नसणे, राजकीय पदानाही त्याची जाणीव नसणे अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शाळेतून गळतात किंवा नापास होतात अर्थात अशी मुले शिदाणापासून वंचित राहतात.^{२७}

अ.वि.गाडगीळ यांनी 'ज्वलंत ग्रामीण शैक्षणिक समस्या', या लेखामध्ये ग्रामीण माणुस शिदाणापासून वंचित राहिल्याची कारणे सांगितली आहेत. दारु, जुगार, व्यभिचार, अंधश्रद्धा, देवदेवस्की, भूतपिशाच व मोठेपणाच्या बुळबुळ कल्पना, शारीरिक रोग, जातीभेद, धर्मभेद, पंथभेद व प्रादेशिक भेद, पालकांची मजूरी, पालकांची निरदारता, अशुध्द माणा, कुसंस्कार, अस्वच्छता, अशा अनेक कारणांच्यामुळे त्यांच्या मुलांना योग्य मार्गदर्शन मिळू न शकल्यामुळे ते शिदाणापासून वंचित राहिली आहेत.^{२८}

श्री.ब.गोगटे यांनी मराठवाड्यातील अनुपेक्षित जातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या या लेखामध्ये पाहणीच्या आधारे काढलेले निष्कर्ष स्पष्ट केले

- २६ पुरोहित, वसंत - 'स्थगिती व गळती एक प्रकट चिंतन' Maharashtra Educational Journal, Vol. XXXII, No. 3, Dec., 83, P. 98.
- २७ गोगटे, श्री.ब. - 'मराठवाड्यातील प्राथमिक शिदाणाचा अभ्यास', शिदाण आणि समाज, वर्ण ७, अंक ३, एप्रिल-जून, ८४, पृ. २१५-२३७.
- २८ गाडगीळ, अ.वि. - 'ज्वलंत ग्रामीण शैक्षणिक समस्या', शिदाण आणि समाज, वर्ण ९, अंक २, जानेवारी-मार्च, १९८६, पृ. १४९.

आहेत. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जातीच्या कुटुंबाच्या गरीब परिस्थितीमुळे मुलांना अर्थोत्पादक कामासाठी पाठविले जाणे, कष्टकरी गरीबामध्ये दारु पिण्याचे व्यसन असल्यामुळे त्यांच्या मुलावर त्यांना निंत्रण ठेक्का न येणे, कोणात्याही त-हेचे मुलांना मार्गदर्शन नसणे, अनुसूचित जातीच्या मुलांना शाळेत नीट वागणूक दिली न जाणे, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती योग्य नसणे, अनुसूचित जातीच्या मुलांना शाळेत योग्य सुविधा उपलब्ध नसणे, स्वयं अध्ययनासाठी मार्गदर्शन नसणे, निकृष्ट सामाजिक स्तरातून किंवा कुटुंबातून येणा-या मुलांना विशेष साहाय्य दिले न जाणे, घरामध्ये अभ्यासासाठी योग्य सोय नसणे, घरामध्ये जागेच्या मानाने माणसे जास्त असणे, घरामध्ये योग्य प्रकाश योजना नसणे अशा अनेक कारणांच्यामुळे अनुसूचित जातीची मुले शिदाण घेण्यापासून वंचित राहिल्याचे दिसून आले.^{२९} ललिता गुप्ते यांनी विद्यार्थ्यांच्या वर्ग समस्या व त्या वरील काही उपाय या लेखामध्ये शाळेतील पाहणीत त्यांना आढळून आलेल्या गोष्टी निदर्शनास आणल्या आहेत. गरीबीमुळे मुलांना लेखन साहित्य न मिळणे, बहुतेक विद्यार्थ्यांना अभ्यासाची आवड नसणे, घरातील अपुरी जागा, निकृष्ट आहार, पालकांचे अज्ञान, पालकांची व्यसनाधिक्ता, मुलांचे फाजील लाड, व पालकांचा मुलांना अतिरेकी धाक, टि.व्ही.-सिनेमा यांचे दुष्परिणाम, मोक्तालचा गलिच्छ परिसर, वाढती गुन्हेगारी, शारीरिक दोष, मानसिक वेर्बस्य, मुलांची घरे शाळेपासून दूर असणे, आई वडिलांचे दुर्लदा, वाईट संगत, मुलांच्यावर दैनंदिन कामाचा बोजा पडणे, घरीदारी मार्गदर्शन - प्रोत्साहनाचा अभाव असणे, कर्ण - नेत्र दोष असणे, गुंड विद्यार्थ्यांचा त्रास, स्मरणाशक्तीचा अभाव, शारीरिक असमर्थता आणि घरातील ताण-तणाव, मोंडणे इत्यादी अनेक

२९ गोगटे, श्री.ब.- मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शिदाणिक समस्या, शिदाण आणि समाज, वर्ष ९, अंक २, जानेवारी- मार्च १९८६, पृ.१३९ ते १४०.

कारांच्यामुळे मुले शिदाण घेण्यापासून अलिप्त राहिल्याचे आढळते.³⁰ Maxine Berntsen" यांनी पश्चिम महाराष्ट्रातील लहान तालुक्यामधून मागासवर्गीय मुलांना प्राथमिक शिदाणात आलेल्या आडवणी या विषयी आलेले अनुभव त्यांच्या लेखामध्ये स्पष्ट केले आहेत. मुलांना शाळेत प्रवेश घेण्यासाठी त्यांच्या मागासवर्गीय पालकांच्याकडे मुलांच्या जन्म तारखेचा दाखला नसणे, सामाजिक - आर्थिक गरीबीच्या परिस्थितीमुळे मागासवर्गीय पालकांना त्यांच्या मुलांना पाठ्य-पुस्तके, पाटी, शाळेचा गणवेश, टोपी इत्यादींची पूर्तता न करता येणे, मुले शाळेत न जाता गोट्यां खेळणे, पंतग उडविणे आणि शहरातून फिरत रहाणे, गैर-हजेरीमुळे शिदाा झालेले मुल शाळेला परत न जाणे, मुलांना शिस्त आणि न्निमित्तपणाची सव्य लावण्याचे काम पालकांच्याकडून केले न जाणे, शाळेतील मुलांच्या उपस्थितीकडे मागासवर्गीय पालकांचे दुर्लक्ष असणे, दुर्लक्ष कारणांसाठी मुलाला घरी ठेवून घेणे, घराच्या दरवाजाला कडी-कोयडा व कुलूप नसल्यामुळे घर राखणीसाठी मुलांना घरी ठेवून घेणे, अशा अनेक कारणांच्यामुळे मागासवर्गीय पालकांची मुले शिदाण घेण्यापासून अलिप्त राहिल्याचे आढळते.³¹

एका वार्ताहराने ' जाणूनवुजून शाळा बंद पाडणारे शिदाण साते ', या संबंदिचा मजकूर महाराष्ट्र टाइम्समध्ये प्रसिध्द केला आहे. दिगस - नंदला गावक-यांना गावात शाळा चालवायची आहे पण शिदाण सातेच शाळा चालू नये असा प्रयत्न करते, मुलांचे व्य कमी असणे, काही मुलांची कपडे अस्वच्छ आहेत, या कारणानी शिदाकांनी मुलांना घरी पाठविले. अर्थात यावरून केवळ मुले शिदाणापासून वंचित रहाण्यामागे त्याची घरचीच परिस्थिती कारणीभूत ठरते

30 गुप्ते, ललिता - ' विद्यार्थ्यांच्या वर्ग समस्या व त्यावरील उपाय ',
शिदाण आणि समाज, वर्ष ९, अंक ३,
एप्रिल-जून १९८६, पृ. १९४ ते १९७.

31 Maxine Berntsen: "Obstacles on the Path to School:
Educational Problems of Backward Class Children;
New Quest, July-August, 1987, /64, pp. 229 to 231.

असे नाही तर काही प्रमाणात शिदाकही जबाबदार असल्याचे प्रसिध्द केलेल्या मजकूरामध्ये म्हंटले आहे.^{३२} प्रदीप जोशी यांच्याकडून नियोजनाच्या अभावामुळे प्राथमिक शिदाणाची दुर्दशा ' या विषयीचा मजकूर दैनिक सकाळ मध्ये प्रसिध्द केला आहे. या मजकूरामध्ये समाजवादी प्रबोधिनीच्या क्वीने व्ह्यात' प्राथमिक शिदाणाच्या समस्या व उपाय ' या विषयावर एक परिसंवाद आयोजित करण्यात आला होता. त्यात अमदार एन.डी.पाटील, प्राथमिक शिदाक संघाचे अध्यक्ष शिवाजीराव पाटील, महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिदाक समितीचे अध्यक्ष आबासाहेब पाटील, शिदाण अधिकारी नानासाहेब माने, उपशिदाण अधिकारी, संपतराव देशमुख यांनी मांडलेल्या प्रश्नांचा परामर्श दिला आहे. आज मुठमर सुशिदात लोक बहुजन शिदाणाविषयी कमालीचे बेफिकीर आहेत, एक शिदाकी शाळेचे प्रयोजन, आजची शिदाण व्यवस्था जागेला जतवलेली व वेळापत्रकास टांगलेली शिदाण व्यवस्था असणे, प्राथमिक शिदाणाकडे अदाम्य दुर्लदा, शैक्षणिक दृष्टिकोणातून शिदाकांची आणि अधिका-यांची अकार्यक्षमता, समाजाची उदासीनता, विविध धोरणाने शैक्षणिक दोत्र गढूळ बनणे, अशा अनेक कारणांच्यामुळे गरजू लोक शिदाणापासून वंचित आहेत असे म्हंटले आहे.^{३३}

एका वार्ताहराने " Plans to motivate kids education " या (दि.२१/८७) विषयीचा मजकूर द टाइम्स ऑफ इंडिया मध्ये प्रसिध्द केला आहे, त्यात मुलांना पालकांच्याकडून प्रेरणा दिली न जाणे, मुलांना घरातील कामे करावी लागणे, कुटुंबात शैक्षणिक वारसा नसणे, दारिद्र्यामुळे शालेय गणवेश व शालेय वस्तूंची पूर्तता न होणे, अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुले शिदाणापासून वंचित राहतात

३२ वार्ताहर : ' जाणून घ्या'न शाळा बंद पाडणारे शिदाण साते', महाराष्ट्र टाइम्स, १० ऑक्टोबर, १९८७.

३३ जोशी, प्रदीप - ' नियोजनाच्या अभावामुळे प्राथमिक शिदाणाची दुर्दशा', दैनिक सकाळ, ६ नोव्हेंबर, १९८७.

असल्याचे म्हटले आहे.^{३४} लीला पाटील यांनी ' मुलींचे शिदाण - ग्रामीण स्त्रियांचा दृष्टिकोण ' या लेखामध्ये त्यांनी केलेल्या मुदरगड तालुक्यातील (जिल्हा - कोल्हापूर) दोन खेड्यांच्या पाहणीतून मुली शिदाणापासून वंचित राहण्यामागील कारणे स्पष्ट केली आहेत. पालकांना त्यांच्या मुलांच्या शिदाणाची जाणीव नसणे, पालकांचे अज्ञान, आणि निरदारता, दारिद्र्य, अल्प वेतनावर मुले राबविण्याची गरज, घरगुती अडचणी, शेतीची कामे व गुरे सांभाळणे, लहान भावंडाना सांभाळण्याची जबाबदारी टाकणे, अशा अनेक कारणांच्यामुळे शाळेची पायरी न चढणा-या मुलींची संख्या मोठी होती.^{३५} प्रणव खुर यांनी अनुसूचित जाती जमातीच्या मुलींचे शिदाण या लेखामध्ये मुली शिदाणापासून वंचित राहण्यामागील कारणे स्पष्ट केली आहेत. सामाजिक पूर्वग्रह पारंपारिक शिदाण व्यवस्थेतील ताठरपणा, असमाधानकारक शाळा, शिदाकांची कमीतरता, गरीबी, दुर्गम भागातील वास्तव्य, वेगळी जीवन पध्दती, अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुली शिदाणापासून वंचित राहून असल्याचे निदर्शनास आणले.^{३६} झाकीर अ.पखाली (कोल्हापूर) यांनी ' स्त्री शिदाणाची शोकांतिका ' , या संबंधिचा मजकूर दैनिक पुढारीमध्ये प्रसिध्द केला आहे. त्यात त्यांनी कुटुंबाचे दारिद्र्य, पालकांचे अज्ञान, मुलींना शेतीची कामे

-
- ३४ वातीहर - "Plans to Motivate Kids Education ";
The Times of India, Bombay, Sunday, November
8, 1987, p.3.
- ३५ पाटील, लीला - ' मुलींचे शिदाण-ग्रामीण स्त्रियांचा दृष्टिकोण ',
शिदाण आणि समाज, वर्ष , अंक २,
जानेवारी-मार्च, १९८८, पृ.१६ ते २०.
- ३६ खुर, प्रणव - ' अनुसूचित जाती - जमातीच्या मुलींचे शिदाण ',
लोकराज्य, १६ मार्च, १९८८, पृ.८.

करावी लागणे, गुरांना सांभाळणे अशा अनेक कारणांच्यामुळे मुली शिदाणा पासून बहुसंख्येने वंचित राहात असल्याचे म्हटले आहे.^{३७}

सारांश

शौचाणिकदृष्ट्या वंचित राहिलेल्या मुलांच्या विषयी अनेक अभ्यासकांनी वरील प्रमाणे जागतिक, भारतीय आणि महाराष्ट्र पातळीवर ग्रंथ व संशोधनात्मक लेख आणि पाहाणी या आधारे तपसिलवार माहिती प्रसिध्द केली आहे. थोडक्यात कौटुंबिक दारिद्र्य, पालकांच्या शौचाणिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमिचा अभाव, पालकांचे अस्थिर कौटुंबिक जीवन, परिसरीय प्रतिबुद्धता, अशा प्रमुख आणि इतर कारणांमुळे मुले शिदाणापासून वंचित राहत असल्याचे अनेकविध अभ्यासांनी आढळून आले आहे.

३७ परवाली, झाकीर अ. - श्री शिदाणाची सोकांतिका, दैनिक पुढारी, २५ ऑक्टोबर, १९८८, पृ.२.